

KUR'AN'IN ÖRF VE GELENEĞE YAKLAŞIMI

The Qur'an's Approach to Customs and Tradition

Abdulkerim BİNGÖL

Orcid.org/ 0000-0002-2476-2742 | akerimbingol@hotmail.com

Dr. Öğr. Üyesi, Hakkari Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Arapça
Anabilim Dalı
Hakkari, Türkiye

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi/Received: 29.11.2022

Kabul Tarihi/ Accepted: 23.12.2022

Yayın Tarihi/ Published: 31.12.2022

Yayıncı/ Published by: Hakkari Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Etik Beyan/ Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Abdulkerim Bingöl).

Atıf/Citation: Bingöl, Abdulkerim. "Kur'an'ın Örf ve Geleneğe Yaklaşımı/The Qur'an's Approach to Customs and Tradition". Hakkari İlahiyat Dergisi/ Hakkari Journal of Theology 1 (Aralık, 2022): 75-99.

İntihal: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

Kur'an'ın Örf ve Geleneğe Yaklaşımı

Özet

Binyılların birikimi olan “örf, adet ve gelenek”, bütün medeniyetlerin teşekkülünde müspet veya menfi şekilde etkisi olan bir olgudur. Toplumların yaşam biçimini etkileyen, içtimaî hayatın değer yargılarının oluşmasında etkisi bulunan gelenekler, bir anda oluşmayıp süreç içerisinde beşer tarafından tecrübe edilerek tekamüle erer ve muteberlik raddesine ulaşır. Örfî kaide ve kuralların oluşumunda doğa, iklim, coğrafya, üretim ilişkileri, toplumsal ve ailevi bağlar, cinsiyet, sınıfsal farklılıklar, yönetim biçimi, çıkar ilişkisi veya çatışması gibi unsurların etkisi olduğu gibi bu süreçte inanç olgusunun da etkili olduğu inkâr edilemez bir gerçekliktir. Bahusus inanç-örf ilişkisinin düzeyi diğer unsurların ilişkisinden daha kuvvetli ve bu iki unsurun ilişkisi diğerlerine nazaran daha iç içedir. Semavî olsun beşerî olsun bütün inanç sistemlerinde örfün iz düşümüne rastlamak mümkündür. Öte taraftan konuya bir başka perspektiften yaklaşıldığında örfte de inancın etkisini görmek keza olağan bir vakiydir. Bu realiteye binaen denebilir ki, inanç sistemleri ile örfî birikimler arasında karşılıklı etkileşim söz konusudur. Bu manada inanç olgusu, örf ve adetlerin teşekkülünde etki ettiği gibi örfî müktesebat ve adetler de inancı şu ya da bu şekilde etkilemiştir. Semavî dinler ve mukaddes kitaplar; hitap ettiği toplumların dilini, kültürünü, yönetim şeklini ve sair ilişkilerini dikkat-i nazara aldığı gibi yılların birikimi olan adet, gelenek ve göreneklerini de itibara almıştır. Semavî kitaplar zincirinin son halkası Kur'an, ilk muhatap kitlesi olan Arap toplumunun şahsında kitlelerin örf ve adetlerini görmezden gelmeyip dikkate almıştır. Bu manada Kur'an; ilk temas ettiği toplum şahsında yerleşik adet ve gelenekler hakkında kimi vakit takrir eden, kimi vakit düzelten kimi vakit hüküm beyan etmeyen ve kimi vakit de şiddetle karşı çıkan bir tutuma sahip olmuştur. Buna göre Kur'an, bazı adet ve gelenekleri ipka ederken bazısını sakıncalı addedip ortadan kaldırmıştır. Kur'an'ın gelenek ve göreneklere yaklaşımı; örfe karşı kimi vakit negatif kimi vakit pozitif tutumu, daha açık bir ifade ile, bazı gelenekleri ortadan kaldırmaya çalışması bazısına dokunmaması hatta olumlu karşılması hikmete dayanan bir yaklaşım olup Kur'an'ın gelenek olgusunu toptancı bir şekilde ele almadığının bilakis meseleyi konu odaklı mülhaza edip değerlendirdiğinin göstergesidir.

Anahtar kelimeler: Örf, Gelenek, Değişim, Tutuculuk, Kureyş.

The Qur'an's Approach to Customs and Traditions

Abstract

“Manners, customs and traditions”, which is the accumulation of millennia, is a phenomenon that has an effect in one way or another on the formation of all civilizations. Traditions, which affect the lifestyle of societies and have an impact on the formation of value judgments of social life, do not burst onto the scene, but evolve and reach the level of validity by being experienced by human beings in the process. It is an undeniable reality that factors such as nature, climate, geography, production relations, social and familial ties, gender, class differences, management style, relationship or conflict of interest have an impact on the formation of rules of manners, and the phenomenon of belief is also effective in this process. In particular, the level of the relationship between manners and belief is perhaps stronger than the relationship of other elements, and the relationship of these two elements is more intertwined than the others. It is possible to find the projection of custom in all belief systems, whether celestial or human. On the other hand, when the subject is approached from another perspective, it is also a normal phenomenon to see the effect of belief in manners. Based on this reality, it can be said that there is a mutual interaction between belief systems and knowledge of manners. In this sense, the phenomenon of belief has an effect on the formation of customs and traditions, as well as customs and traditions have affected belief in one way or another. Abrahamic religions and sacred books have taken into account the language, culture, management style and other relations of the societies to which they address, as well as the manners, customs and traditions that have accumulated over the years. The Qur'an, the last link in the chain of heavenly books, did not ignore the customs and traditions of the masses in the Arab society, which was its first interlocutor. Therefore, the

Qur'an had an attitude that sometimes approves, sometimes corrects, sometimes does not declare and sometimes strongly opposes the established customs and traditions in the society it first contacted. Accordingly, while some customs and traditions were preserved in the Qur'an, others were found to be objectionable and were abrogated. The Qur'an's approach to traditions and customs, its sometimes negative and sometimes positive attitude towards custom, more precisely, its attempt to abolish some traditions, leaving some untouched, and even welcoming some positively, is a wisdom-based approach and an indication that the Qur'an does not deal with the phenomenon of tradition in a totalistic manner, but rather deals with and evaluates the issue in a subject-oriented manner.

Keywords: Custom, Tradition, Change, Conservatism, Quraysh.

Giriş

İnsanlık ailesi, toplumsallaşma sürecinde gerek bireyin birey ile gerekse toplum ile ilişkilerini düzenleyen birtakım kaideler belirlemiştir. Bu kaidelerin teşekkülünde beşerî ve ilahî birçok unsurun etkisi vardır. Süreç içerisinde bu kurallar uyulması zorunlu olan ve süreklileşen bir form kazanmıştır. Zamanla, toplumsal ilişkileri zedeleyen yeni durumların ortaya çıkması, mevcut kurallarda deformasyonun meydana gelmesi, farklı etkenler ile fert ve toplumun yaşamını kötüleştiren kaidelerin benimsenmesi veya bu ilişkileri daha da iyileştirme ihtiyacının hasıl olması nedeniyle kimi müdahaleler söz konusu olabilmektedir. Söz konusu müdahalelerin bir kısmı yine insan eliyle gerçekleşirken bir kısmı da ilahî tasarruf ile gerçekleşmiştir. Bu manada peygamberler vasıtasıyla insanlığa gönderilen kutsal metin ve kitaplar, demin dile getirilen hususlarda toplumsal düzeni kendi ilkeleri doğrultusunda zapturapt altına almak için kimi müdahalelerde bulunmuştur. Bu süreçte kutsal kitaplar, kimi vakit kurulu düzenin bir ilkesini reforma etmiştir kimi vakit tamamen ortadan kaldırmıştır kimi vakit ise ilgili bir ilkeyi olduğu gibi muhafaza etmiştir.

Kutsal metinlerin sonuncusu olan Kur'an'ın inmeye başladığı Mekke döneminde ilk temas ettiği Mekke toplumsal yapısının, aynı şekilde devamında hitap etmeye devam ettiği Medine toplumsal yapısının bağlı olduğu bir düzen var idi. Aralarında farklar olmakla beraber neredeyse bütün Arap yarımadası, yüzyıllardan beri biriken örf ve adetlere sahip idi. Çoğunluğu atalardan gelen ve her birisinin kendisine göre kat ettiği aşamaları olan bu örf ve adetlerin bir kısmı itikadî, ahlakî ve içtimaî yönden arızalar barındırdığı bir kısmı da bu noktalarda daha mazbut bir forma sahip olduğu değerlendirilmektedir. Bundan ötürü olacak ki Kur'an, içtimaî bir yapı oluşturmaya çabalarken birçok alanda büyük yenilikler getirmekle beraber yerleşik adetler ve örf konusunda geçmişin üzerine tamamıyla sünger çekmemiştir. Muhatap toplumun kültürel birikimini oluşturan unsurlardan olan örfün bazı ritüellerini ortadan kaldırırken bazısına dokunmamıştır.

Yaşamın her alanıyla ilgili olan; inanç esaslarından ahlakî prensiplere, yönetim süreçlerinden toplumsal ilişki kurallarına, aile nizamından bireyin zihin dünyasının faaliyetlerine, canlıların hukukundan çevre yasalarına kadar insan hayatını ilgilendiren konularda genel bir çerçeve çizen ve bu doğrultuda maddî ve manevî kurallar manzumesi ortaya koyan Kur'an, inanan kitlenin fert ve

toplum hayatını kendi prensipleri doğrultusunda inşa etmek ve bu hal üzere zapturapt altına almak istemiştir. Bu minvalde Kur'an, ilk temas ettiği kitle olan Arap yarımadasındaki toplumun ve devamında İslam'ın girdiği topraklardaki kitlenin inancını, ahlakını, dünya görüşünü, perspektifini vs. temelden değiştirmiş ya da reforme etmiştir.

Bu ve benzeri sebeplerden dolayı olacak ki muhatap unsurlar, evveleminde Kur'an'ın ilkelerine büyük bir şüphe ile yaklaşmış ve var olanı koruma refleksiyle geçmişe sarılmıştır. Kur'an ise demin de belirtildiği gibi muazzam değişim ve dönüşüm ortaya koymakla beraber geçmişin izlerini tamamen yok etmek veya hayatı sıfır noktasından başlatmak tutumuna sahip olmamıştır. Aksine olaya ve olguya odaklı olarak niteliğine göre toplumsal sabitelerin bir kısmını ortadan kaldırarak, bir kısmını ıslah ederek yeni bir hayatı kurmaya çabalamıştır.

Bu noktada Kur'an'ın örfe yaklaşımının kodlarını tespit etmek, kabul ve ret ölçülerini ortaya koymak, Kur'an'ın sunduğu alternatifi öğrenmek muhatap kitle açısından mühimdir. Kur'an'ın örf olarak nitelendirilebilen olguya kabul veya reddedici yaklaşımının hikmetinin ne olduğu ve bundan ne gibi hükümler çıkarılması gerektiği hususu keza önemlidir. Bundan ötürü örfe müteallik olan ayetlerin ortaya koyduğu yargıyı irdelemek, müspet ve menfi tutuma göre ilgili ayetleri tasnif etmek, bu ayetlerin konu ettiği örfün niteliğini çözümlenmek suretiyle Kur'an'ın bu meseleye dair konumunu tespit etmek ve Kur'an'ın bazı adetleri tenkit bazısını tasdik etmesinin hikmetinin açığa kavuşturulması önemlidir. Zira Kur'an eksenli şekillenen daha doğru bir ifade ile Kur'an'ın şekillendirdiği toplumsal yapılar, kendi yerel kültürlerinin oluşmasında tesiri bulunan örf ve adetlere karşı tutumlarının nasıl olması gerektiği hususu açığa kavuşturulması gereken bir durumdur. Örfi kaideleri, bir bütün olarak kabul mü yoksa ret mi etmelidir? Ya da bir kısmını kabul bir kısmını ret mi etmelidir? Bu durumda hangi niteliğe sahip olanını makbul, hangisini gayri makbul saymalıdır? Bütün bu soruların cevapları ancak Kur'an'dan alınabilir.

1. Örf ve Gelenek

Toplumların teşekkülünde önemli bir misyona sahip olan ve toplumsal ilişkileri dizayn etmesi özelliğiyle bir anlamda toplumun manevî şahsiyetini var eden geleneksel kültürler, tabular, efsaneler, alışkanlıklar ve bağlılıklar vardır. Zamanla kutsallık atfedilerek veya değer yargısı formu verilerek yüceltilen bu olgular; toplumlar nezdinde geçmişten gelen, yaşanan çağa anlam katan ve geleceğe dair tasavvur oluşturan birer mit haline gelir. Kuşaktan kuşağa aktarılmak suretiyle istemrar sağlayan ve bu yönüyle gelenek formu kazanan söz konusu olgu, maziye ana taşıyan ve gelecek

kuşaklara aktaran devridaim mekanizması görevini yerine getirir. Bu sürekliliği sağlayan en önemli husus, her bir neslin hiç tanımadığı önceki nesillerin icraatlarının doğru olduğuna dair inançtır.¹

İnanç, geçmişe bağlılık vs. hususlar üzerinde kendisini inşa eden gelenek, her zaman ve her zeminde kendisini kamil ve eksiksiz olarak tanımlar. Bu açıdan ortaya atılan yeni fikir veya husule gelen yeni olgular geleneksel anlayış tarafından hoş karşılanmaz ve reddedilir. Kadim ataların bilemediği ve gelecek kuşaklara aktarmadığı bir fikir veya adet güvensiz ya da tehlikeli sayılır. Çünkü her yeni, zımnen gelenekte bir eksiklik var olduğuna işaret eder. Bu ise ona kutsallık atfeden toplumlar için kesinlikle atalara ihanetle eşdeğer ve kabul edilemez bir şeydir.²

Sosyal yaşamın düzenlenmesinde ve bireylerin hayat tarzının tecessüm etmesinde alışkanlıkların önemli bir rolü vardır. Etkileşim yoluyla insan türü, aynı durumlarda aynı şekilde davranır ve bu davranışlar tipik reaksiyonlar olarak zamanla alışkanlık karakterini kazanır. Bu durum, birey ve toplulukları her bir olay karşısında davranışını belirlemek üzere yeniden seçim yapmak ve karar vermek külfetinden kurtardığı için hayatı kolaylaştıran bir misyona sahiptir.³

Geçmiş ile an arasında bağlantı görevini haiz olan, fert ve toplum hayatını etkin bir biçimde şekillendiren örfün, ayrıca kendi hukukunu oluşturmasına ve kimi durumda bazı hukuki sonuçlar doğuruyor olmasına rağmen konvansiyonel olma özelliğiyle hukuk normlarından ayrılır. Örf, yürürlük kazanırken kendisine tabi olanların rızası söz konusu olduğu halde hukukun yürürlüğü tabilerinin rıza göstermesine bağlı değildir. Hakeza örfi normlar, bağlayıcılığı kesin olmayan kuralları ifade ederken hukuk normları bağlayıcı ve kesin kuralları ifade eder.⁴

Toplumsal hayatın şekillenmesinde etkili olmasından mütevellit olarak örf ve adetler kimi durumda İslam hukukunun referans kaynaklarından birisi olur. Zira ortak akıl tarafından kabul edilen ve bilinçli bir şekilde toplum tarafından süreklilik kazandırılan⁵ ve böylece gelenek formuna kavuşan örfi kurallar İslam hukukunun kaidelerini belirlemede muteber kaynaklardan birisi kabul edilir.

1.1. Kavramsal Çerçeve

Sözlükte iyi olan, yadırganmayan, makul karşılanan, art arda gelen şey anlamlarında Arapçada urf kelimesinin Türkçedeki söylenişi olan örf; bir şeyi ve onun ortaya çıkardığı eseri

¹ İbrahim Yıldız, “Kur’ân-ı Kerim’de Atalar Geleneği ve İnanca Etkisi”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/ 26, (2015), 178-179.

² Yıldız, “Kur’ân-ı Kerim’de Atalar Geleneği ve İnanca Etkisi”, 198-199.

³ İbrahim Kâfi Dönmez, “Örf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/87.

⁴ Dönmez, “Örf”, 87.

⁵ Muhammed Emîn İbn Âbidîn, *Neşru'l-Arf fi Binai Ba'di'l-Ahkâm ale'l-Urf*, Mecmuatu'r-Resail, yy.: ts. 2/ 114; Ahmed Fehmi Ebû Sunne, *el-Urf ve'l-Ade fi Re'yi'l-Fukaha*, (Kahire: Matbaatu'l-Ezher, 1947), 8.

üzerinde derinlemesine düşünerek kavrama, idrak etme anlamına gelmektedir. Bu kökten türeyen maruf kelimesi, güzelliği akıl veya dinî kaynaklar aracılığıyla bilinen her türlü fiil anlamına gelmektedir.⁶

Örf, birçok fıkhi kuralın tespit edilmesinde kendisine atıfta bulunulan belli nitelikteki sosyal olguları ve özel gayret gösterilerek yerleşik alışkanlık haline getirilen adetleri ifade eder. Bu yönüyle ‘özel bir çaba harcamaksızın bir işi alışkanlık haline gelinceye kadar tekrar etmek’ anlamındaki gelenek, adet ve Arapça karşılığı bir hadis terimi olarak literatüre giren anane olan olgudan farklılık arz etmektedir. Günlük kullanımda her ne kadar örf ve adet kelimeleri yaygın olarak aynı manada kullanılıyor olsa da ikisi arasında hem mahiyet hem teşekkül noktasında hem de doğurduğu sonuçlar itibarıyla fark vardır.⁷ Zira mahiyet hususuyla adet ya da gelenek her türlü bilgiyi, birikimi, kuşaktan kuşağa aktarılan kültürel değeri ve bu değerler etrafında oluşan davranışları ifade ederken⁸ örfle kastedilen ise ilgili birikimden yalnızca makbul ve makul olanıdır.⁹ Keza örfi kaidelerin oluşmasında hususi çaba gerekli iken adette böyle bir gereklilik yoktur. İslam fikhında örfün doğuracağı kaideler varken adetin böylesi bir etkisi bulunmamaktadır.

Örf kelimesi ile birlikte çokça kullanılan ve mahiyet bakımından neredeyse örf ile aynı şeyi ifade eden “gelenek” kavramı, bir toplumun tarihten devraldığı, getirdiği düşünce (dünya görüşü, doktrin, ideoloji), davranış kalıpları ve kurumların toplamını ifade eden bir cins isim (kavram)dir. Tarihte ve günümüzde birden çok gelenek vardır.¹⁰ Dayandığı referansa göre geleneğin bir kısmının olumlu bir kısmının olumsuz olarak nitelendirilmek mümkündür. Buna göre sahih gelenek, dayanağı müspet olan gelenektir. Gayrisahih gelenek ise içerik ve dayanak olarak olumsuz forma sahip olmaktadır. Buna binaen geleneği konu odaklı ele alıp onu sahih ve gayrisahih olarak niteleyebilmek ve buna göre bir kısmını kabul bir kısmını reddetmek doğru bir tutum iken doğru bir yaklaşım tarih boyunca toplumun bazı kesimlerince geleneğin tamamının meşru görülmesinin nedeni geçmişte olanı mutlak doğru kabul etmektir.¹¹

⁶ Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem b. Ali b. Ahmed İbn Manzûr el-Ensârî, *Lisânu'l-Arab*, (Beyrut: Daru Sadr, 1993), 9/238-240; Mustafa, Günay, “Örfün Tanımı, Delil Oluşu ve İmam Ebû Hanife'nin Bazı Konuları Örfle Çözümlemesi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/32, (Temmuz–Aralık 2014), 27; Dönmez, “Örf”, 87.

⁷ Dönmez, “Örf”, 87; Yıldız, “Kur’ân-ı Kerîm’de Atalar Geleneği ve İnanca Etkisi”, 177-178; Mehmet Vural, “İslam Düşüncesinde Gelenek ve Gelenekçilik - Seyyid Hüseyin Nasr'ın Gelenek Anlayışı”, *İslâmîyât*, 10/3, (2007), 54.

⁸ Adam, Baki, “Yahudilerde Din ve Gelenek Üzerine”, *İslâmî Araştırmalar*, 6/1, (1992), 45.

⁹ Günay, “Örfün Tanımı, Delil Oluşu ve İmam Ebû Hanife'nin Bazı Konuları Örfle Çözümlemesi”, 29-30.

¹⁰ İlhamî Güler, “Tarih ve Tarih-Dışı Arasında Gelenek”, *Kelam Araştırmaları*, 3/2 (2005), 45.

¹¹ Fatih Özkan, “Din ve Gelenek”, *Diyanet Aylık Dergisi* 240, (Aralık 2010), 6-7.

2. Kur'an'ın Örf ve Geleneğe Yaklaşımı

Kur'an, muhataplarından kendi geçmişlerini tamamen yok saymayı veya geçmişe ait bütün değerler ile külliyen bağı koparmayı önermez.¹² Zira Kur'an'ın inşa etmeye çalıştığı değerler sisteminin tamamının Kur'an'la başlaması söz konusu olmadığı gibi ortadan kaldırmaya gayret ettiği kötülüklerin tamamının da Kur'an'ın nüzülü döneminde ortaya çıkmamıştır. Kur'anî prensipler, Hz. Adem'den (a.s.) beri bir silsile ile tekamüle vararak şekillendiği¹³ gibi söz konusu bu ilkelere karşı duran mekanizma da geçmişten beri varlığını sürdürerek karşı koyuşunu ortaya koymuştur. Bu noktada hak-batıl mücadelesi tarih boyunca devam edegelmiştir. Kur'an, bu mücadeleyi yok saymadığı gibi bundan çokça örnekler vermiştir.¹⁴ “Onlara, “Allah’ın indirdiğine uyun” denildiğinde, “Hayır, atalarımızdan gördüğümüze uyarız” dediler. Ya atalarının akli bir şeye ermemiş, doğru yolu bulamamışlarsa!”¹⁵ “Andolsun biz Mûsâ’ya kitabı verdik. Ondan sonra da ardarda peygamberler gönderdik. Meryem Oğlu İsa’ya da açık kanıtlar verdik ve onu Râhulkudüs ile destekledik. Ama ne zaman size bir peygamber nefislerinizin hoşlanmadığı bir şey getirdiyse büyüklendiniz, kimini yalanladınız, kimini de öldürdünüz, doğru değil mi?”¹⁶ “Allah tarafından kendilerine, yanlarında bulunamı (Tevrat) tasdik edici bir elçi gelince...”¹⁷ “Allah size bilmediklerinizi açıklamak ve sizi, sizden öncekilerin yollarına iletmek, günahlarınızı bağışlamak istiyor.”¹⁸ Kur'an, geçmişten bolca örnek vermek yanında kendisinden önceki dinleri “İslam” olarak isimlendirmek¹⁹ suretiyle geçmiş ile kurulan bağın kuvvetine vurgu yapmıştır. “Kuşkusuz Allah katında din İslâm’dır.”²⁰

İslam dini ve Kur'an, ilk muhatap olan toplumun inanç, örf ve adetlerinin bazılarını kaldırmıştır, bazılarını da hiç dokunmamış ve olduğu hal üzere bırakıp öylece İslamî kültürün içine girmesine olanak sağlamıştır. İslam'ın ipka ettiği örf ve geleneklerin bir kısmı geçmiş peygamberlerin mirası iken bir kısmı böyle değildir.²¹ Örneğin Kur'an, Yahudi inancında bulunan insanların birbirine eşit olduğu, her bireyin hayat hakkına sahip bulunduğu ve bundan ötürü kan diyetinin herkese müsavi uygulanması gerektiği” yönündeki ilkeyi aynen benimsenmiş ve bu kuralı Müslümanlar için uyulması lazım gelen bir ilke olarak ortaya koymuştur.²² “Cana can, göze göz, buruna

¹² Özkan, “Din ve Gelenek”, 8.

¹³ Mehmet Tözluyurt, “Kur'an'da Yer Alan Geleneklerin Farklı Bir Açıdan Değerlendirilmesi”, *Bilimname* 26/1, (2014), 141.

¹⁴ Hülya Alper, “Atalar Geleneğine Karşı Tevhit Geleneği”, *Diyanet Aylık Dergisi* 240, (Aralık 2010), 10.

¹⁵ Bakara, 2/170.

¹⁶ Bakara, 2/87.

¹⁷ Bakara, 2/101.

¹⁸ Nisâ, 4/26.

¹⁹ M. Selim Arık, “Örf Âdet Olarak Gelenek ve Din”, *Diyanet Aylık Dergisi* 240 (Aralık 2010), 18.

²⁰ Âl-i İmrân, 3/19.

²¹ Muhammet Hamidullah, “İslam Hukuku'nda Örf ve Âdet”. Çev. Zahit Aksu, Yayına Haz. Ali Duman, *Hikmet Yurdu* 1/2 (Temmuz-Aralık-2008), 157.

²² Tözluyurt, “Kur'an'da Yer Alan Geleneklerin Farklı Bir Açıdan Değerlendirilmesi”, 151.

*burun, kulağa kulak, dişe diş... Yaralamalarda da kisas vardır.*²³ Buna karşın geçmiş ümmetlere ait ya da Arapların atalarından kalma birçok inanç ritüeli, yerleşik adet ve geleneği ortadan kaldırmıştır.

Konuyu Mekke veya Kureyş özelinde ele aldığımızda tablonun aynı şekilde olduğu görülecektir. Buna binaen Kur'an'ın, Mekke veya daha geniş bir şekilde Arap toplumunun kültürel birikimini, ilgili müktesebatın mahiyetine ve niteliğine yönelmek suretiyle bir tutum belirlemiştir. Bunu dört kategoride değerlendirmek mümkündür.

2.1. Geleneğin İpka Edilmesi

İslam, Mekkelilerin ata kültüründen miras kalan örf ve teamüllerinden bir kısmını benimsemiştir. Kur'an; Mekke toplumunun, temel insani ihtiyaçları gidermek üzere sarf ettiği çabaları ve bu kapsamda sürdürdükleri ticari seferleri övmüş; gerek antlaşmalar gerekse Kabe hizmetlerini yürütmenin vermiş olduğu itibar sayesinde emniyet içerisinde kışın Yemen'e ve Habeşistan'a, yazın Şam bölgesine ticari amaçlı yaptıkları bu ticari seferleri Allah'ın (c.c.) lütfu olarak görülmesini emretmiştir:²⁴ *'Kureyş'in güvenliğini, onların kış ve yaz yolculuklarında güvenliğini sağlamak için (Allah lutuflarında bulundu).*²⁵ Cahiliye döneminin olağan ticari faaliyetinin Kur'an tarafından övgü konusu yapılması aslında Kur'an'ın geçmişe dair tutumunu ortaya koymasından önemlidir. Zira mevzubahis vakıda sembolik olarak da olsa yerleşik kültüre onaylayıcı bir yaklaşım söz konusudur.

Kur'an'ın ipka ettiği ve kültürel değerlere matuf olarak yorumlanabilen başka bir konu kıblenin tahvili meselesidir. Müslümanlar İslam'ın ilk yıllarında Kudüs'e yönelerek namaz kılarlardı. Hem Hz. Muhammed (s.a.s.) hem de alışkanlıklarını tersyüz ettiği için Müslümanlar, kıblenin Mescid-i Aksa'dan Kabe'ye tahvil edilmesini arzuluyorlardı.²⁶ Allah, Hz. Muhammed'in dileğini kabul ederek Kabe'yi kible yapmıştır. *"(Ey Muhammed!) Biz senin çok defa yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu (vahiy beklediğini) görüyoruz. (Merak etme) elbette seni, hoşnut olacağın kibleye çevireceğiz. (Bundan böyle), yüzünü Mescid-i Haram yönüne çevir."*²⁷ Böylece Kur'an, Hz. İbrahim'den beri inananların kiblegahı olan, aynı şekilde Mekke ve civarında yaşayan insanlar tarafından manevi değer biçilen Kabe'nin tekrar kible yapmak suretiyle kökü kutsal metinlere dayanan bir geleneğe sembolik de olsa bir atıf yapmıştır

²³ Mâide, 5/45.

²⁴ Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib İbn Atiyye el-Endulusî, *el-Muharreru'l-Veçîz fî Tefsîri'l-Kitabi'l-Azîz* (Duha: Dâru'l-Hayr, 2007), 8/ 693; Casim Avcı, "Kureyş (Benî Kureyş)" (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/443.

²⁵ Kureyş, 106/1-2.

²⁶ Muhammed Abduh - Muhammed Reşid Rıdâ, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Hakîm - Tefsîru'l-Menâr* (Mısır: Dâru'l-Menâr, 1948), 2/379-380.

²⁷ Bakara, 2/143.

Kur'an tarafından geleneğe değer verildiğini sembolik anlamda ortaya koyan bu iki spesifik olay dışında daha belirgin ve mahiyete dönük olan örnekler vardır. Kur'an'ın yerleşik kültürel birikime başka bir ifade ile toplumda kök salmış kimi örfî kurallara onaylayıcı yaklaşımını farklı alanlarda görmek mümkündür. İslam'ın ipka ettiği geleneklerin veya örfî kuralların bir kısmı medeni hukuk ya da ceza hukuku kapsamında olup kökü geçmiş peygamberlerden miras kalan uygulamalara dayanmamaktadır. Böylelikle denebilir ki Kur'an'ın dokunmayarak yerinde bıraktığı adetlerin bir kısmı kutsal metinlere dayanması söz konusu değildir. Mesela kan parası (diyet) miktarının yüz deve olması Abdulmuttalib zamanında uygulanan örfün İslam tarafından benimsenmesi ile kural haline gelmiştir. Kan diyetinin aslı her ne kadar farklı din ve hukuk sistemlerinde mevcut olan bir hukuki uygulama olsa da Kur'an, bunun miktar ve niteliğini örfe tevzi etmiştir. Hz. Muhammed, cahiliye döneminde belirlenmiş olan miktarı esas alarak bir sınır belirlemiştir. Bu kaidenin kaynağı önceki peygamberlerin uygulaması olmayıp Mekke toplumunun çok da eskiye dayanmayan bir örfî icraatına dayanmaktadır.²⁸ *“Ancak öldüren kimse, kardeşi (öldürülenin vârisi, velisi) tarafından affedilirse, aklın ve dinin gereklerine uygun yol izlemek ve güzellikle diyet ödemek gerekir. Bu, Rabbinizden bir hafifletme ve rahmettir.”*²⁹

Kur'an'ın yerinde bıraktığı veya onayladığı Mekke ve civarının kültürel değerlerinden birisi olan Mekke şehrinin dokunulmazlığı hakkındaki gelenektir. Merkezinde Kabe'nin bulunduğu Mekke, kutsal bir mabedi barındırdığı için İslam'dan önce de o civarlarda yaşayan kitleler tarafından kutsal bir yerleşim yeri olarak görülür ve bunu ifade etmek üzere haram tabiri kullanılırdı. Buna binaen Kabe ve civarı İslam gelmeden önce bile toplum tarafından dokunulmaz alan sayılmaktaydı. Bu kapsamda ilgili bölgede yaşayan, her ne sebeple olursa olsun burada bulunan veya buraya sığınan kimseler mutlak anlamda emniyet içerisinde olup kendilerine dokunulmazdı. Kur'an, bu uygulamayı benimsemiş; Mekke ve etrafında kan dökülmesini yasaklamak suretiyle bu geleneği küçük bir farkla muhafaza etmiştir. Nitekim cahiliye döneminde mutlak ve kapsamlı olan dokunulmazlık İslam tarafından, saldırıya karşı savunma yapmayı ve hukuki ceza alan kişilerin infazdan kaçıp Kabe'ye

²⁸ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Ayi'l-Kur'an* (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.), 3/269-277; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. Ali Ebû Hayyan el-Endulusî, *Tefsîru'l-Bahri'l-Mûhît* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993), 2/12-18; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkanî, *Fethu'l-Kadîr*, (yy.: 1994), 1/325; Hamidullah, “İslam Hukuku'nda Örf ve Adet”, 159-160; Ali Bardakoğlu, “Diyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/474.

²⁹ Bakara, 2/178.

sığınması durumları müstesna tutularak ilgili dokunulmazlık aynen muhafaza edilmiştir.³⁰ *Oraya giren emniyette olur.*³¹

Mekke'nin dokunulmazlığı ve haremligi konusunda cahiliye döneminden var olan ve Kur'an tarafından kısmen değiştirilen kurallardan birisi de Kabe'nin tavaf edilmesi hususunda inanç merkezli bir kısıtlamanın getirilmiş olmasıdır. Nitekim cahiliye devrinde Kabe'yi tavaf etme hususunda herhangi belirgin bir kısıtlama yoktu. Hicretin 9. yılına kadar Mekke'nin müşriklerin riyasetinde bulunduğu dönemlerde Müslümanlar ile müşrikler aynı ortamda ama farklı gruplar halinde hac görevini ifa ederlerdi.³² Mekke'nin Müslümanların hakimiyetine girdikten bir süre sonra Kur'an, müşriklerin Kabe'yi ziyaret etmelerini yasakladı.³³ Kur'an'ın, muvahhit toplum ile müşrik toplum arasında çizdiği kalın hattın bir tezahürü olarak iki farklı kutbun arasındaki uzaklığı belirgin hale getirmek amacıyla matuf olan bu yasaklama³⁴, cahiliye dönemindeki Kabe haremligi kapsamını müşrikler aleyhine değiştirmiştir. *Ey iman edenler! Bilin ki Allah'a ortak koşanlar pisliğe batmışlardır; artık onlar bu yıldan sonra Mescid-i Harâm'a yaklaşmasınlar. Eğer yoksulluktan endişe ederseniz, unutmayınız ki Allah sizde -dilerse- kendi lutfuyla bolluk verir. Allah bilmekte, hikmetle yönetmektedir.*³⁵ Böylece Kur'an, cahiliye döneminde olduğu gibi Kabe'nin dokunulmaz olması özelliğini - müşrikler açısından kapsamını daraltarak - muhafaza etmiştir.

Mekke ve civarında cahiliye döneminin ibadet ritüellerinin en önemlisi Kabe etrafında yapılan ayinlerdir. Geçmiş Hz. İbrahim'e (a.s.) hatta kimi görüşe göre Hz. Adem'e kadar giden Kabe'nin ibadetgah olması hususu Kur'an'ın nazil olmaya başladığı döneme kadar devam ettiği ve Mekkelilerin buna özel önem atfettikleri malumdur. Bu kapsamda cahiliye döneminde Kabe tavaf edilir, Hacerulesved'e dokunulur, Safa ve Merve arasında sa'y yapılır ve telbiye getirilirdi.³⁶ Geçmiş mukaddes kitaplara ve önceki peygamberlerin uygulamasına dayanan bu kutsal tören, Kur'an tarafından şirk içeren hususlar arındırıldıktan devam ettirilmiştir. *"Safâ ile Merve Allah'ın nişânelerindedir; dolayısıyla hac veya umre yaparak Beytullah'ı ziyaret eden bir kimsenin bu yerleri tavaf etmesinde*

³⁰ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Maturidî es-Semerkindî, *Te'vîlatu'l-Kur'an* (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), 2/262-263; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebîbekir el-Kurtubî, *el-Câmiu li Abkâmi'l-Kur'an* (Beyrut: Muessesetu'r-Risale, 2006), 5/206-214; Tözluyurt, "Kur'an'da Yer Alan Geleneklerin Farklı Bir Açından Değerlendirilmesi", 151.

³¹ Âl-i İmrân, 3/97.

³² Ebû Cafer Muhammed İbn Habîb el-Haşimî, *el-Muhabber*, Çev. Adem Apak-İsmail Güler (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 31,106.

³³ Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vahidî en-Nisâbü'rî, *el-Vesît fi Tefsîri'l-Kur'ani'l-Mecîd* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994), 2/488; Carullah Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Akâvili fi Vucûbi't-Te'vîl* (Riyad: Mektebetu'l-Ubeykan, 1998), 3/30-31; Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tabrîr ve't-Tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tunusiyye, 1984), 10/159-161.

³⁴ Seyyid Kutub, *fi Zilâli'l-Kur'an* (Kahire: Dâru's-Şurûk, 2003), 3/1618-1619.

³⁵ Tevbe, 9/28.

³⁶ Haşimî, *el-Muhabber*, 224: Sadettin Ünal, "Kâbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/15,

*kendisi için bir günah yoktur.*³⁷ Yine hac ibadeti ve Kabe'nin kutsallığı kapsamında cahiliye döneminde hac yapanların bir kısmı Arafat'ta vakfe ritüelini yerine getirirken Kureyşliler Arafat'ta vakfe yapmayı Müzdelife'den ayırmazlardı. Kusah b. Kilab, Arafat vakfesine duranların Mekke'ye dönüş yolunu bulabilsin diye ateş yaktırmak için bir yer inşa etti. Kur'an, burasını ibadetgah ve vakfe yeri yaptı.³⁸ “*Arafat'tan ayrılıp (sel gibi Müzdelife'ye) akın ettiğimizde Meş'ar-i Haram'da Allah'ı zikredin.*”³⁹

Kur'an'ın devam ettirdiği bu gelenekler, aslında Araplara ya da Kureyşlilere mahsus bir gelenek olmadığı gibi Arapların veya Mekke ehlinin insanlığın kültürel hazinesine kazandırdığı bir ritüel de değildir. Aksine bu uygulama, geçmişte kutsal kitaplara ve önceki peygamberlerin icraatına dayanan ve farklı toplum ve milletler tarafından benimsenen dinî mülahaza ile icra edilen ibadet şekilleridir. Kureyş, bunu kısmen değiştirerek kendilerine göre bir ritüel haline getirmişlerdir.⁴⁰ Kur'an, Kabe ve çevresinin ibadetgah ve dokunulmaz olması hususunda diğer dinlerden gelen mirası korumuştur. Buna ilaveten Mekke toplumu tarafından yapılan kısmi düzenlemeleri de dikkate almış; esas olarak önceki peygamberlerin icraatını dikkate almakla beraber Kureyş geleneğini de yok saymamıştır. Hatta burada dikkat edilmesi gereken bir husus da şudur: Safa ve Merve tepelerinde cahiliye döneminde putların bulunması ve sa'y esnasında geçmişte bunların yüceltilmesi nedeniyle bazı müminlerin sa'y hususunda tereddüt etmelerine neden olmuştur.⁴¹ Kur'an, şirk illetini ortadan kaldırmak şartıyla geleneği devam etmekte sakınca olmadığını beyan etmiştir.

Kur'an'ın aynen muhafaza ettiği geleneklerden birisi suçun şahsiliği ilkesidir. İslam öncesinde meri hukuk ilkelerinden birisi olan suçun şahsiliği prensibi Kur'an tarafından makbul görülmüş ve cezalarda buna uygun hukuki düzenlemeler yapılmıştır.⁴² “*Herkesin yaptığıının sonucu kendisine aittir. Hiçbir suçlu başkasının suçunu yüklenmez.*”⁴³ ayeti, İslam aleminin usulcülere tarafından suçun şahsiliğinin delillerinden sayılmıştır. Buna uygun olarak İslam dini, ceza müessesesini suçun şahsiliği ilkesine göre belirlemiştir. Bundan sadece iki istisna vardır; ölüm diyetinin bazı durumlarda suçlu kişinin ailesine de yüklenmesi ve savaşta esir alınan müşriklerin çocuklarına da - öldürülme dışında - esir muamelesinin yapılmasıdır.⁴⁴

³⁷ Bakara, 2/158.

³⁸ Haşimî, *el-Muhabber*, 179-180; Ebû'l-Ferec Cemaluddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Zadu'l-Mesir fi'l-İlmi't-Tefsîr* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslamî, 1984), 2/213-214.

³⁹ Bakara, 2/198.

⁴⁰ Dursun Ali Şeker, “Müzdelife”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/236.

⁴¹ Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vahidî en-Nisâbü'rî, *el-Vesîtü fi'l-Tefsîri'l-Kur'ani'l-Mecîd* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994), 1/242-243; Muhammed Ebû Zehre, *Zebretu't-Tefsîr* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.) 477.

⁴² Tözluyurt, “Kur'an'da Yer Alan Geleneklerin Farklı Bir Açından Değerlendirilmesi”, 151.

⁴³ En'âm, 6/164;

⁴⁴ Ebû'l-Hasen Şemsulislam İmaduddîn Ali b. Muhammed b. Ali el-Kiya el-Herrâsî et-Taberî, *Abkâmu'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983), 3/130; Muhammed Cemaluddîn el-Kâsimî, *Mebasinu't-Te'vîl* (Kahire: Dâru İhyai'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1957), 2/2596.

Suçun şahsiliği ilkesi dinî ya da beşerî birçok hukuk sisteminde yer alan ve bir yönüyle evrensel olan bir kuraldır. Arabistan yarımadasına ne zaman ve ne şekilde geldiği belli olmayan bu ilke, hukuki normlara uygun, ahlakî ve insani mahiyete sahip bir kuraldır. Kur'an, evrensel bir forma haiz olan bu ilkeyi sırf cahiliye adetidir diye reddetmemiş ve hukuk sistemini ona göre belirlemiştir.

Kur'an'ın muhafaza ettiği hukuki geleneklerden birisi de hırsızlık suçunun had cezası olan el kesmedir. Farklı inanç ve hukuk sistemlerinde suç sayılan ve müeyyide olarak mal iadesinden ölüm cezasına kadar geniş bir yelpazede türlü şekillerde cezalandırılan hırsızlığın, Arap yarımadasındaki cezası el kesme olarak belirlenmiştir. Hırsızlığın cezasının caydırıcılığı üst seviyede olan el kesmesi olması Tevrat ve İncil'e dayanmayıp Mekke toplumu açısından geçmişi çok da eskiye gitmeyen bir uygulamadır. Kureyş tarafından uygulandığı bilinen bu cezalandırma yönteminin ilk uygulayan kişinin Abdumuttalip veya Velid b. Muğire olduğu yönünde rivayetler vardır.⁴⁵ Kur'an, bu şekilde yapılan cezalandırma yöntemini uygun bulmuştur. *"Hırsızlık eden erkek ve hırsızlık eden kadının yaptıklarına karşılık bir ceza, Allah'tan bir ibret olarak ellerini kesin."*⁴⁶

İslam'ın teminat altına aldığı unsurlardan olan mal güvenliğine dönük bir ihlal olan hırsızlık eylemi farklı dinî ve beşerî sistemlerce suç sayıldığı gibi ona çeşitli ağırlıklarda caydırıcı cezalar öngörülmüştür. Kur'an'ın hırsızlık cezası olarak elin kesilmesini emretmesi İncil'e dayanmayan bir cezayı tasvip etmesi, tasvip edilen bu cezanın aynısının Mekke toplumunun geçmişinde bulunuyor olması geleneğin devam ettirilmesi olarak anlaşılabilir.

Bu arada şunu da ifade etmekte yarar vardır. Bu konuda kimi yazarın, Kur'an'ın el kesilmesi hususundaki ifadesinin fiziki olarak elin kesilmesini değil mecazî olarak hırsızlığın türlü yöntemlerle engellenmesi şeklinde anlaşılması gerektiği yönündeki açıklamalarının aksine ilgili ifadenin hakiki manada elin kesilmesini emrettiği noktasında tefsirci, fıkıhçı ve bilimum mezheplerin ve geleneğin ittifakı vardır.⁴⁷

2.2. Benzer Alternatif Oluşturma

Kur'an, cahiliye döneminde uygulanan ritüellerden bazısını tevhit inancına uygun olacak biçimde ıslah ederek ve barındırdığı kötülüklerden arındırarak İslamî bir emir olarak Müslümanlara farz kılmıştır. Örneğin cahiliye döneminde hac ibadetinin bitmesi ardından Arapların Mina'da

⁴⁵ Haşimî, *el-Muhabber*, 233; Ebûbekir Ahmed b. Ali el-Cessas, *Abkâmu'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 1996), 4/66; Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî el-Maverdî, *Tefsîru'l-Maverdî* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1992), 2/35; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebîbekir el-Kurtubî, *el-Câmiu li Abkâmi'l-Kur'an* (Beyrut: Muessesetu'r-Risale, 2006), 7/449; Abdüh - Rıdâ, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Hakîm - Tefsîru'l-Menâr*, 6/379-380; Ali Bardakoğlu, "Hırsızlık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/384-385.

⁴⁶ Mâide, 5/38.

⁴⁷ Hüseyin Atay, "Dinde Reformun Yöntemi ve Bir Örnek: Hırsızlık", *AÜİFD* 43/2 (2002), 1-18; Savaş Kocabaş, "Hırsızlık Âyetinde 'El Kesme'nin 'Güç Kesme ve Engelleme' Şeklindeki Modern Yorumun Analizi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 35 (2020), 215-252.

toplanıp atalarını ve geçmişte yaşanan önemli günlerini bolca anmaları hususunu ortadan kaldıran Kur'an, bunun yerine Müslümanlardan hac ibadetini bitirdiklerinde gelenekte olduğu üzere ata kültürüne övgüler düzerek değil Allah'ı çokça anarak hac ibadetlerini sürdürmelerini emretmiştir.⁴⁸

*"Hac ibadetinizi bitirdiğinizde, artık (cahiliye döneminde) atalarınızı andığınız gibi, hatta ondan da kuvvetli bir anıyla Allah'ı anın."*⁴⁹

Bu olayda tevhit inancına aykırı olan bir geleneğin ilga edilmesi söz konusudur. Fakat ilgili gelenek ilga edilirken geleneğin mahiyetine vurgu yapılmak suretiyle alternatif bir hüküm ortaya konmuştur. Buna bağlı olarak denebilir ki ilgili meselede iki önemli husus göze çarpmaktadır: birincisi; cahiliye döneminde yapılan uygulamanın ata kültürüne kutsallık atfetmeyi içerdiği için kaldırılmış olmasıdır ikincisi; ilgili gelenek kaldırılırken tevhit bilincine uygun alternatif bir uygulamanın yerine konmasıdır. Bu süreçte Kur'an'ın cahiliye dönemindeki uygulamaya işaret ederek ve onu örnek göstererek yeni bir hüküm belirlemesi, belirlediği hükmün icra edilme zamanı ve mekanı olarak da cahiliye dönemindeki zamanına ve mekanına vurgu yapması hususu oldukça dikkat çekicidir.

Buna binaen denebilir ki bu hadisede gelenek ortadan kaldırılırken ona benzer bir alternatif getirilmek suretiyle aslında geçmiş ile bağ tamamen koparılmamıştır.

2.3. İslah Ederek Düzeltme

Kur'an; indiği dönemin inançsal ve toplumsal sapkınlıkları ortadan kaldırmak, ıslaha muhtaç olan alışkanlıkları düzeltmek ve bu alanda var olan müspet gelenekleri muhafaza etmek gayesiyle meselelere konu odaklı yaklaşmaktadır. Bu manada Kur'an'ın ıslah etmek üzere kısmi değişikliklerle ipka ettiği adetlere bakıldığında bunların farklı mahiyette oldukları görülecektir. Nitekim Kur'an'ın reforme ettiği geleneklerin bir kısmı inanç ile ilişkinken bir kısmı aile hukukuyla ilişkilidir.

Kur'an'ın kısmen değiştirdiği geleneklerden birisi inançsal ve toplumsal boyutları bulunan kurban geleneğidir. İlk insandan beri Allah'a yakınlaşmak amacıyla icra edilen kurban⁵⁰ ritüelinin doğru uygulamaları olduğu gibi bu noktada sapmaların da var olduğu bir gerçekliktir. Cahiliye döneminde birçok alanda hak noktasından uzaklaşma durumunu kurban kültüründe de görmek mümkündür. Kur'an, cahiliyedeki kurban ritüelinden farklı olarak tevhidi bir kurban ibadeti

⁴⁸ Ebû'l-Ferec Cemaluddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnu'l-Cevzî, *Zadu'l-Mesir fî İlmi't-Tefsîr* (Beyrut: el-Mektebetu'l-İslamî, 1984), 1/215; Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Huseyn er-Razî, *et-Tefsîru'l-Kebîr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 5/198-199; Ebû'l-Fida İmadüddîn İsmail b. Şihabüddîn Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru İbn Kesîr (Tefsîru'l-Kur'an'il-Azîm)* (Riyad: Dâru Taybe, 1999), 1/557; İbrahim Yıldız, "Kur'an-ı Kerim'de Atalar Geleneği Ve İnanca Etkisi", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/26, (2015), 200.

⁴⁹ Bakara, 2/200.

⁵⁰ Bakınız Bakara, 2/27; Hac, 22/34.

oluşturmak amaçlamıştır.⁵¹ Cahiliye döneminde kurban kesilirken ya putların ismi zikredilir ya da kurban bizzat putlara kesilirdi. Allah'ı birleme emrine aykırı olan bu adet, Kur'an tarafından kaldırılırken doğru olanın Allah'ın adının anmak olduğu bildirilmiştir.⁵² Öte yandan cahiliye döneminde kurban kesilen hayvanın etinden istifade edilmezdi, kurban etini yemek yasak sayılırdı.⁵³ Bu durum batıl inançtan kaynaklanan bir uygulamadan ve İslam'ın muhafazasını emrettiği mal israfından başka bir şey değildi. Kur'an, kurban mantığına sığmayan bu iki geleneği kaldırmıştır. *"Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği (kurbanlık) hayvanlar üzerine belli günlerde (onları kurban ederken) Allah'ın adını anınlarsınlar. Artık onlardan siz de yiyin, yoksula fakire de yedinin."*⁵⁴

Böylece Kur'an; inançsal ve toplumsal boyutu bulunan kurban ritüelinin, Allah'a has kılınmasını emrederek tevhit inancına uygun hale getirilmesini, meşru çerçevede tüketilmesini ve paylaşılmasını önererek toplumsal bir boyut kazanmasını sağlamıştır.

Kur'an'ın kısmen değiştirdiği adetlerden birisi evlilik hukuku ile ilgili olan geleneklerdir. Evlilik ile ilgili kuralların bir kısmı insanlık tarihi boyunca farklı din ve beşeri sistemler tarafından uygulanagelmıştır. Evliliğin tarafları, evlenmenin şartları, bu hususta serbest ve yasak alanlar ile müteallik kıstaslar, evlilik akdinin sonlandırılması ile ilgili prensipler toplumdan topluma küçük farklar taşımakla beraber her zaman varlığını sürdürmüştür.

Bu noktada cahiliye devrinde, kız kardeş, hala ve teyze gibi yakınlar mahrem sayılır ve bunlarla evlenmek yasak idi. Buna karşın babanın eşi ile evlenmek ve çok eşlilik kapsamında iki kız kardeş ile aynı anda evlenmek serbest idi. Kur'an, diğer mahremler ile evlenmenin aynen cahiliye döneminde olduğu gibi yasak olmasını devam ettirirken babanın eşi (analık/üvey anne) ile evlenmeyi ve aynı anda iki kız kardeş ile evlilik yapmayı yasaklamıştır. Böylece Kur'an, İslam öncesi ilgili kuralı kısmen düzelterek tasvip etmiştir.⁵⁵

Kur'an'ın kısmen reforme ettiği evlilik kıstaslarıyla ilgili diğer bir husus, evlilik müessesesini geçersiz kılan ve gayrimeşru ilişkileri barındıran evlilik türlerini yasaklaması buna karşın devamlılığı ve bağlayıcılığı bulunan evlilik akdinin meşruiyetini teyit etmesidir. Böylelikle Kur'an; cahiliye devrinde evlenme türlerinden sayılan ve cinsel tatmin dışında evlilik kurumuyla herhangi bir bağı bulunmayan, aile kurumunun dokunulmazlığı ve iffeti ile bağdaşmayan muta (geçici nikah), haden

⁵¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidî't-Tenzîl ve Uyûni'l-Akâvîli fî Vucûhi't-Te'vîl*, 2/224-225; Zeki Tan, "Kur'an Öncesi Arap Toplumunun Örf ve Adetlerini Bilmenin Kur'an'ı Anlamadaki Rolü: Kurban Örneği (I)", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/31, (2011), 165.

⁵² Razi, *et-Tefsîru'l-Kebîr* 23/30; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebîbekir el-Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmî'l-Kur'an* (Beyrut: Muessesetu'r-Risale, 2006), 14/366; Mustafa Akman, "Allah'tan Başkası Adına Kesilenler", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 14/3-4 (2001), 389-404.

⁵³ İbnü'l-Cevzî, *Zadu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, 5/426; İbn Kesîr, *Tefsîru İbn Kesîr (Tefsîru'l-Kur'an'ül-Azîm)*, 5/ 417.

⁵⁴ Hac, 22/28.

⁵⁵ Tözluyurt, "Kur'an'da Yer Alan Geleneklerin Farklı Bir Açıdan Değerlendirilmesi", 232-233.

(metres hayatı), istibda (evli bir kadının soylu bir evlat sahibi olmak için eşraftan birisiyle gayri meşru ilişki yaşaması), bedel (erkeklerin karşılıklı olarak eşlerini takas yapması) gibi nikah türlerini, keza farklı erkeklerle gayri meşru ilişki yaşadıkdan sonra çocuk doğuran kadının beyanına göre eş tespit edilerek yapılan evlilikleri kaldırılmıştır. Buna karşın yine cahiliye döneminde uygulanan kadının baba, kardeş ve amca gibi erkek velisinin izni ve evlenmeye niyetlenen erkeğin iadesiyle gerçekleştirilen ve daimi bir niteliği bulunan nikah şekli Kur'an tarafından tasvip edilmiştir.⁵⁶ Yine evlenme hukukuyla ilgili Kur'an, cahiliye döneminde yaygın olan çok eşliliğe sınırlama getirerek ve şartlara bağlayarak reforme etmiştir. Nitekim cahiliye devrinde çok eşlilik hususunda herhangi bir sınırlama ve şart bulunmamaktaydı. Bir kişi aynı anda on kadınla evlilik yapabiliyordu.⁵⁷

Kur'an, cahiliye döneminde mahremiyet nedeniyle evlenmeleri yasaklanan bireyleri aynen mahrem görerek evlenmelerini yasaklamış, bununla birlikte cahiliye döneminde mahrem sayılmayan bazı bireyleri mahrem kapsamına almıştır.⁵⁸ Böylece Kur'an, geçmişteki uygulamayı kısmen değiştirerek onaylamıştır. "...babalarınızın nikâhlandığı kadınlarla evlenmeyin; çünkü bu bir edepsizliktir, iğrenç bir şeydir ve kötü bir yoldur. Anneleriniz, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, erkek kardeşin kızları, kız kardeşin kızları, sizi emziren anneleriniz, sütbacılarınız, eşlerinizin anneleri, kendileriyle birleştiğiniz eşlerinizden olup evlerinizde bulunan üvey kızlarınız size haram kalandı... Kendi sulbünüzden olan oğullarınızın eşleri ve iki kız kardeşi birden almak da size haram kalandı... Bunların dışında kalanlar ise, iffetli yaşamak ve zina etmemek şartıyla mallarınızla (mehirlerini verip) istemeniz size helal kalandı."⁵⁹ Öte yandan Kur'an, geçmişte herhangi bir sayı ve koşul sınırlaması bulunmayan çok eşliliği hem sayı olarak sınırlandırmış hem de ağır koşullara bağlayarak aslında tek eşliliği esas prensip haline getirmiştir. Böylelikle Kur'an, bu konuda yaklaşımını ortaya koymak suretiyle çok eşliliği kısmen reforme etmiştir. "Yetimlerin hakkına riayet edemeyeceğinizden korkarsanız, beğendiğiniz kadınlardan ikişer, üçer, dörder nikâhlayın. Eğer (o kadınlar arasında da) adaletli davranmayacağınızdan korkarsanız o taktirde bir tane alın."⁶⁰ Keza Kur'an, evlilik müessesesini güvence altına almak amacıyla kimi mali teminatlar yanında iffeti ve sadakati esas ilke olarak farz kılarak geçmişten beri kısmî yaygınlığı bulunan metres hayatı ve benzeri ilişkileri yasaklayarak bu noktadaki geleneği mahkum etmiştir. "Mü'min kadınlardan iffetli olanlarla, daha önce kendilerine kitap verilenlerden olan iffetli kadınlar da, mehirlerini vermeniz kaydıyla; evlenmek, zina etmemek ve gizli dost tutmamak üzere size helâldir."⁶¹

⁵⁶ Haşimî, *el-Muhabber*, 241-244; Tözluyurt, "Kur'an'da Yer Alan Geleneklerin Farklı Bir Açıdan Değerlendirilmesi", 26/ 151.

⁵⁷ Taberî, *Câmin'l-Beyân an Te'vîli Ayi'l-Kur'an*, 8/534; Haşimî, *el-Muhabber*, 253; İbnu'l-Cevzî, *Zadu'l-Mesir fî İlmi't-Tefsîr*, 2/6-9; Ebûbekr Muhammed b. Abdillâh İbnu'l-Arabî, *Abkâmu'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 1/409; İbn Âşûr, *et-Tabrîr ve't-Tenvîr*, 4/223.

⁵⁸ İbn Âşûr, *et-Tabrîr ve't-Tenvîr*, 4/294.

⁵⁹ Nisâ, 4/24.

⁶⁰ Nisâ, 4/3.

⁶¹ Mâide, 5/5.

Görüldüğü gibi Kur'an, geçmişte ahvali adiyeden sayılan kimi evlilik türlerini barındırdığı sakıncalar nedeniyle yasaklayarak ortadan kaldırmıştır; kimisini ise aile bütünlüğüne ve eşler arası güvene dayalı olmasından ötürü onaylayarak tasvip etmiştir.

Kur'an'ın ıslah ettiği geleneklerden birisi, aile hukuku kapsamında olan iddetin mahiyeti ve süresidir. İslam öncesinde mevcut olan iddet uygulaması hem süre bakımından hem de içerdiği sorunlu kısıtlamalar bakımından kadını mağdur etmekte ve soyun karışmasına sebep olmaktaydı. Zira cahiliye döneminde iddet süresi ya çok uzun tutularak kadın mağdur edilir ya da çok kısa tutularak nesebin karışmasına sebebiyet verilirdi. Kur'an, iddet hukukunu cahiliye dönemindeki arızalarından arındırarak başka bir ifade ile iddet hukukunda kısmi değişiklikler yaparak bu uygulamayı reforme etmiştir. Şöyle ki Kur'an, daha önce kimi vakit bir yıl kimi vakit ise bir gün olarak uygulanan iddet süresi yerine boşanan veya eşi vefat eden kadınla birlikte ilgililerin psikolojik hazırlık durumunu gözeterik ve nesebin karışmamasına dikkat ederek daha makul iddet süreleri ikame etmiştir. Keza Kur'an, iddet döneminde kadınların uymak zorunda olduğu vahşi matem adetleri kaldırıp ilgili dönemle sınırlı olmak kaydıyla kadının sadece süslenmemesini tavsiye ederek, gerekli temizlik ve sağlık şartlarına riayet edilmesini ve bu sürede kadınların iâşe ve ibatelerinin temin edilmesini emretmiştir.⁶² Kuran, bu süreleri birliktelik yaşandıktan sonra boşanan,⁶³ birliktelik yaşanmadan boşanan,⁶⁴ hamile olan⁶⁵ ve eşi ölen⁶⁶ için vaziyete uygun olarak ayrı ayrı süreler belirlemiştir. Süre ne olursa olsun Kur'an, ilgili dönem içerisinde gerek süreyi aşarak gerekse kadını bakımsız bırakarak onu mağdur etmeyi yasaklamıştır. *"Kadınları boşadığımızda, onlar da bekleme sürelerini doldurduklarında ya onlarla yeniden evlenip iyilikle tutun ya da iyilikle serbest bırakın. Onları zarar vererek haklarını çiğnemek için nikâh altında tutmayın."*⁶⁷ *Onların normal ölçülerde yiyecek ve giyeceklerini sağlamak da çocuk kendisinden olanın (babanın) borcudur.*⁶⁸ *Boşanmış kadınlara faydalanacakları uygun bir şeyler verilmesi, Allah'ın rızasını gözetenerin borcudur.*⁶⁹

Kur'an'ın geleneği toptan yok etmek ya da tamamıyla değiştirmek yerine meseleye konu odaklı yaklaşarak geleneğin bazı uygulamalarını olduğu gibi muhafaza bazısını ise reforme ederek İslamî kültüre dahil etmesinin nedeni İslam'ın insanı ve beşeri hayatı kendi ontolojik karakteri

⁶² Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Ayi'l-Kur'an*, 5/7-11; Kurtubî, *el-Câmiu li Abkâmi'l-Kur'an*, 4/55-58; Celaluddin Abdurrahman b. Ebîbekir es-Suyûtî, *ed-Durrü'l-Mensûr fi'l-Tefsîri bi'l-Me'sûr* (Kahire: Merkezu Hicr, 2003), 2/ 660-702; Nurdan Demir, "İslam Hukukuna Göre Vefat İddeti Bekleyen Kadının Durumu", *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 2/1 (Haziran 2018), 29-33; Tözlyurt, "Kur'an'da Yer Alan Geleneklerin Farklı Bir Açından Değerlendirilmesi", 26/150 ve 239-240.

⁶³ Bakara, 2/228.

⁶⁴ Ahzâb, 33/49.

⁶⁵ Talâk, 65/4.

⁶⁶ Bakara, 2/234.

⁶⁷ Bakara, 2/231.

⁶⁸ Bakara, 2/233.

⁶⁹ Bakara, 2/241.

içerisinde tasavvur etmesi ve onu bu tabiatıyla kabul etmesinin bir tezahürüdür.⁷⁰ Bu yönüyle Kur'an'ın, geçmişin mirasına takılıp kalan bir tutuculuğa veya mirası külliyen reddeden bir tutuma sahip olmaktan öte çok farklı bir pozisyonu söz konusudur.

2.4. Geleneğin İlgâ Edilmesi

Kur'an; muhatap kitlede fitnenin yaygınlaşması, maddî ve manevî huzurun yok olması üzerine inen kitap olması hasebiyle yeni bir nizam inşa etmeyi ve geçmişin arızalarından arındırılmış alternatif bir sistem oluşturmayı asıl hedef olarak belirlemiştir. Bundan mütevellit olarak Kur'an; inanç, ahlak, ibadet, muamelat gibi farklı kategorilerde yepyeni ilkeler ortaya koymuştur. Kaynağının ve temel öğretilerini diğer kutsal metinler ile aynı olması nedeniyle Kur'an'ın getirdiği prensiplerin ana hatları diğer dinlere benzerdir.⁷¹ Bununla beraber gerek yeni bazı ritüeller ortaya koyması gerek önceki dinlerde oluşturulan saptmaları ve tahrifleri düzeltmeye çabalaması⁷² gerekse daha iyi bir nizam ve daha erdemli toplum tesis etmeyi hedeflemesi⁷³ nedeniyle aslında Kur'an, mevcut olan geleneği neredeyse tarumar etmiştir. Bunu, Kur'an'ın getirdiği ilkelerin çoğunda görmek mümkündür. Çarpıcı bir durum olarak Kur'an, sırf ata geleneğidir diye olgunun niteliğine bakmaksızın geçmişe saplantılı bağlanmayı şiddetle kınamıştır. *"Onlara, "Allah'ın indirdiğine (Kur'an'a) ve Peygamber'e gelin" denildiğinde onlar, "Babalarımızı üzerinde bulduğumuz din bize yeter" derler. Peki ya babaları bir şey bilmiyor ve doğru yolu bulamamış olsalar da mı?"*⁷⁴

Kur'an'ın bu tutumu esasi olup birçok Kur'anî prensipte görülmesi mümkündür. Tevhide dayanan bir inanç sisteminin oluşturulması, faiz ve zinanın haram kılınması, kan davalarının yasaklanması, miras ve aile hukukunda farklı ilkelerin belirlenmesi vb. birçok yenilik getiren Kur'an, bu yönüyle geçmişin izlerini kapsamlı bir şekilde silmeye çabalamıştır. Bu nedenle çalışmamızda Kur'an'ın kaldırdığı gelenek ve adetlerin tamamını tek tek saymak ve bunun üzerinde değerlendirme yapmak çalışmanın amacına ve kapasitesine uygun değildir. Zira Kur'an, Mekke toplumu şahsında ataların alışkanlıklarının neredeyse altını üstüne getirmiş ve kendi geleneğini inşa etmiştir. Zira inançtan ibadete, bireysel hukuktan aile hukukuna, içtimâî hayattan öteki ile ilişkiye, ahlaktan deruni aleme kadar birçok alanda yepyeni kurallar getirmesi ve eskiyi bu manada merdud sayması Kur'an'ın

⁷⁰ Ali Bulaç, "İslâm ve Gelenek", *Bilgi ve Hikmet*, 9 (Kış 1995), 13.

⁷¹ "Dini dosdoğru tutun ve onda ayrılığa düşmeyin!" diye Nûb'a emrettiğini, sana vahyettiğini, İbrâhim'e, Mûsâ'ya ve İsâ'ya emrettiğini sizde de din kaldı. Şûrâ, 43/13.

⁷² "Yahudilerden öyleleri var ki, (kelimeleri yerlerinden kaydırıp) tahrif ederek onları anlamlarından uzaklaştırırlar. Yahudilerin yaptıkları zulüm ve birçok kimseyi Allah yolundan alıkoymaları, kendilerine yasaklanmış olduğu halde faiz almaları, insanların mallarını haksız yere yemeleri sebebiyle önceden kendilerine belal kalmış temiz ve boş şeyleri onlara haram kıldık. İçlerinden inkar edenlere de acı bir azap hazırladık." Nisâ, 4/46 ile 160-161; "Şu dinlerini parça parça edenler ve kendileri de grup grup ayrılmış olanlar var ya, (senin) onlarla hiçbir ilişğin yoktur." En'âm, 6/159.

⁷³ "Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoyarsınız ve Allah'a inanırsınız. Ehl-i kitap da inanmış olsalardı elbette onlar için hayırlı olurdu; içlerinden inananlar da var, fakat çoğu yoldan çıkmıştır." Âl-i İmrân, 3/110.

⁷⁴ Mâide, 5/104.

belirgin bir vasfıdır. Kur'an'ın bu yaklaşımının bir sonucu olarak İslam tarihinde İslam öncesi dönemi ifade etmek üzere karanlık ve barbarlık manalarını barındıran “cahiliye” kavramı; buna mukabil İslamî dönemin başlangıç yılları olan Hz. Muhammed ve dört halife dönemi için ise huzur ve aydınlık anlamlarını havi olan “asrısaaadet” ifadesi kullanılmıştır.⁷⁵

İnançta tevhit, ahiret inancı gibi Mekke toplumu açısından yeni olan esaslar getiren, muamelatta helal ve haram kavramlarıyla farklı ilkelerle toplumsal düzeni yeniden oluşturan ve maneviyatta birçok erdemi havi bakir ahlakî kriterler sunan Kur'an, bu manada muazzam bir değişim yaratmıştır.

Kur'an'ın yaptığı ıslahat, dönüşüm ve yeniden inşa sürecini çok geniş bir yelpazede farklı alanlarda görmek mümkündür. Demin de ifade edildiği gibi bunların tamamını burada zikretmek çalışmanın amacına direkt hizmet etmez. Bundan ötürü örf ve gelenekle bağının daha güçlü olması hasebiyle birkaç meseleye temas edilecektir.

Örneğin Mekke toplumunda fal okları ve kumar yaygın idi.⁷⁶ Toplumda kumarın yaygınlığının çok korkunç sonuçları vardı. Kişi kumarda bütün malını kaybettiği gibi bazen eşini ya da evladını bile kaybedebilirdi.⁷⁷ Bunlardan ötürü Kur'an, kumarı yasaklamıştır. “*Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar, fal okları şeytan işi iğrenç şeylerden ibarettir. Bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz.*”⁷⁸ Kumar, toplumsal düzeni sarsan, kişilerin mal güvelliğini yok eden, büyük felaketlere yol açan bir sömürü mekanizmasıdır. Ayrıca kumar, kişileri hayalperestliğe ve tembelliğe alıştırdığı için manevî huzuru da yok eden bir misyona sahiptir. Bu nedenle Kur'an herhangi bir koşul, esneklik ve benzer alternatif ortaya koymadan kumar adetini ortadan kaldırmıştır.

Kur'an'ın yaptığı ıslahatın bir kısmı ibadet kapsamında hac ritüeli ile ilgilidir. Arapların ihramlı iken et ve yağ yemeyerek yaptıkları perhiz, herhangi bir dinî temele dayanmadığı ve insan hayatına olumlu bir katkı yapmadığı için Kur'an tarafından ortadan kaldırmıştır.⁷⁹ “*De ki: "Allah'ın, kulları için yarattığı zîneti ve temiz rızıkı kim haram kalmış?"*”⁸⁰ Kur'an'ın, hac ibadetiyle ilgili ortadan kaldırdığı geleneklerden birisi de yabancı (Mekke dışından gelenler) hacıların ticaret yapmalarını yasaklayan ve beraberlerinde erzak taşımalarını engelleyen cahiliye adetidir. Mekke ehlinin, rantçılık ve haksız kazanç amacına matuf olan bu geleneği Kur'an tarafından ortadan kaldırılmıştır.⁸¹ “*(Hac*

⁷⁵ Kadir Canatan, “Gelenek, Din ve Modernite (Eğilimler ve Kökler)”, *Bilgi ve Hikmet* 9 (Kış 1995), 30.

⁷⁶ Haşimî, *el-Muhabber*, 235-236.

⁷⁷ Razî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, 2, 85-86.

⁷⁸ Mâide, 5/90.

⁷⁹ Tözluyurt, “Kur'an'da Yer Alan Geleneklerin Farklı Bir Açıdan Değerlendirilmesi”, 149.

⁸⁰ A'râf, 7/32.

⁸¹ Ebû Muhammed Huseyn b. Mesud el-Beğavî, *Tefsîru'l-Beğavî (Mealimu't-Tenzîl)* (Riyad: Dâru Taybe, 1989),1/228; Tözluyurt, “Kur'an'da Yer Alan Geleneklerin Farklı Bir Açıdan Değerlendirilmesi”, 149.

*mevsiminde ticaret yaparak) Rabbinizin lütuf ve keremini istemekte size bir günah yoktur.*⁸² Aynı şekilde hac ritüeli ile ilgili yapılan değişikliklerden birisi de ihramlı iken evlere kapılarından girmemeyi iyilikten sayan, Kabe'yi çıplak bir şekilde tavaf etmeyi ibadetin gereklerinden olduğunu iddia eden cahiliye döneminin anlayışını mahkum etmiş ve bu uygulamayı sonlandırmıştır.⁸³ *‘İyilik, evlere arkalarından girmeniz değildir. Ama iyi davranış, takva sahibi (Allah'a karşı gelmekten sakınan) insanın davranışdır. Evlere kapılarından girin.’*⁸⁴ *‘Her mescitte zîynetinizi takının (güzel ve temiz giyin).*⁸⁵ Görüldüğü gibi Kur'an, Kabe'nin kutsallığı ve hac ibadetinin icrası etrafında, Mekke toplumsal yapısı tarafından kurallaştırılan ama semavî herhangi bir kaynağa dayanmayan, beşer için bir fayda sağlamayan ve bir taraftan tevhit inancına diğer taraftan insan onuruna aykırı olan birçok gelenek Kur'an tarafından temelden kaldırılmıştır.

Kur'an'ın yaptığı değişikliklerden biri aile hukukuyla alakalıdır. Cahiliye çağında, kadın her yönüyle ikinci sınıf görülür; hatta kimi durumda mal olarak telakki edilip miras olarak varislere kaldığına hükmedilirdi. Öte yandan evlenme akdi gereğince kadına verilen mehir zorla geri alınır ve bunu kabul etmeyen kadınlara baskı yapılırdı. Keza boşanma hususunda yetkinin erkekte olmasını kötüye kullanmak suretiyle kadını mağdur etmek çokça yaygın idi. Kur'an, kadını ötekileştiren, mülkiyet hakkına tecavüz manasına gelen, kadının iradesini yok eden ve onun mağduriyetini had safhaya çıkaran cahiliye devrinin bu uygulamalarını reddedip ortadan kaldırmıştır.⁸⁶ *‘Ey iman edenler! Kadınlara zorla mirasçı olmanız size helal değildir. Açık bir hayasızlık yapmış olmaları dışında, kendilerine verdiklerinizin bir kısmını onlardan geri almak için onları sıkıştırmayın. Onlarla iyi geçinin. Eğer onlardan boşlanmadıysanız, olabilir ki, siz bir şeyden boşlanmazsınız da Allah onda pek çok hayır yaratmış olur. Eğer bir eşin yerine başka bir eş almak isterseniz, öbürüne (mehir olarak) yüklerle mal vermiş olsanız dahi ondan hiçbir şeyi geri almayın. İftira ederek ve açık günaba girerek mi verdiğinizi geri alacaksınız? Hem, siz eşlerinizle birleşmiş ve onlar da sizden sağlam bir söz almış iken, onu nasıl (geri) alırsınız?’*⁸⁷ Keza aile hukukuyla alakalı olarak Mekke'de çok garip, fitrata uygun olmayan ve haksız bir boşama yöntemi vardı. İsmine zihar denen boşama yönteminin mağdurlarından birisinin Hz. Muhammed'e müracaat etmesi üzerine inen ayet cahiliye devrinden kalma olan uygulamayı ortadan kaldırmıştır.⁸⁸ *‘İçinizden kadınlara zihar yapanlar*

⁸² Bakara, 2/198.

⁸³ Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Salebî, *el-Keşf ve'l-Beyân* (Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 2002), 2/85-86; Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib İbn Atiyye el-Endulusî, *el-Muharreru'l-Ve'ciz fî Tefsîri'l-Kitabi'l-Azîz* (Duha: Dâru'l-Hayr, 2007), 3/548-549; Ebû's-Sena Şihabuddîn es-Seyyid Mahmûd b. Abdillâh el-Âlûsî, *Râhu'l-Maâni fî Tefsîri'l-Kur'ani'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesâni* (Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, ts.), 8/109.

⁸⁴ Bakara, 2/189.

⁸⁵ A'râf, 7/31.

⁸⁶ Kurtubî, *el-Câmiu li Abkâmi'l-Kur'an*, 6/155-162; Tözluyurt, “Kur'an'da Yer Alan Geleneklerin Farklı Bir Açından Değerlendirilmesi”, 150.

⁸⁷ Nisâ, 4/19-21.

⁸⁸ İbnu'l-Cevzî, *Zadu'l-Mesir fî İlmi't-Tefsîr*, 8/180-184; Razî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, 25/192-193.

*bilsinler ki, o kadınlar onların anaları değildir. Onların anaları ancak, kendilerini doğuran kadınlardır.*⁸⁹ Helal olan zevceyi haram olan anneye benzeterek yapılan boşama Kur'an tarafından sonlandırılmıştır.

Kur'an, cahiliye devrinde akrabalık bağı hususunda önemli sonuçlar doğuran evlatlık müessesesini bütün sonuçlarıyla ilga etmiştir.⁹⁰ *“Yine evlatlıklarınızı da öz çocuklarınızı (gibi) kalmamıştır. Bu sizin ağızlarınızla söylediğiniz (fakat gerçekliği olmayan) sözünüzdür. Allah ise gerçeği söyler ve doğru yola iletir. Onları babalarına nispet ederek çağırın.”*⁹¹ Zira nesebin kan bağıyla değil söylenen kelimelerle tespit edilmesi vakiya aykırı olup adaletli bir durum değildir.⁹²

Kur'an'ın ıslahatçı faaliyetleri, kendisinden önceki vaziyeti değiştirme süreci ile sınırlı kalmayıp Kur'an'ın nüzulünün devam ettiği 23 yıllık zaman dilimi içerisinde kendi kurduğu kurallarını revize etmek suretiyle devam etmiştir. Nitekim Kur'an'ın, koşulların değişmesi nedeniyle ortaya koyduğu bir kuralı iptal etmesi ya da değiştirmesi söz konusu olabilmıştır. Bu vaziyeti, literatüre “nesih” ismiyle giren vakiada görmek mümkündür. Örneğin Hz. Muhammed Medine'ye geldiğinde Medine yerlileri ile Mekke'den göç edip gelenleri kardeş ilan etti. Buna binaen kardeşlerden birisi ölünce kan bağıyla akraba olanlar değil din kardeşi olan mirastan pay alırdı.⁹³ Bu dönemde inen ayetler mirasın inanç bağı ile dağıtılacağını açıkça belirler. *“İman edip hicret eden ve Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihad edenler ve (muhacirleri) barındırıp (onlara) yardım edenler var ya, işte onlar birbirlerinin velileridir. İman edip hicret etmeyenlere gelince, hicret edinceye kadar, onların velayetleri size ait değildir.”*⁹⁴ Sonra inen ayetler mirası kan bağına bağladı. Böylece Medine'nin ilk döneminde uygulanan kural kaldırılmış oldu. *“Aralarında kan bağı bulunanlar Allah'ın kitabında (mirasçılık bakımından) birbirlerine, diğer müminlerden ve muhacirlerden daha yakındırlar...”*⁹⁵ *“Anne babanın ve yakınların bıraktıklarından erkeklerle pay vardır; yine anne babanın ve akrabaların bıraktıklarından kadınlara da pay vardır...”*⁹⁶ Bu konuda Kur'an'dan çok örnek vermek mümkündür. Zira Mekke döneminde veya Medine döneminin ilk yıllarında inen bazı ayetlerin ortaya koyduğu ahkam, daha sonra inen ayetlerle ortadan kaldırıldığı bilinmektedir. Bu da gösteriyor ki Kur'an'ın, meseleleri konu odaklı ele alan; koşulların farklılaşması sonucunda artık ihtiyacı gidermeyen uygulamaların değiştirilmesini ön gören aksiyonu, buna bağlı olarak geleneği değiştirme tavrı Kur'an'ın dönemsel kanunlarını da kapsayacak kadar geniştir.

⁸⁹ Mücâdele, 58/2-3.

⁹⁰ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Maturidî es-Semerkindî, *Te'vîlatu'l-Kur'an* (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2008), 11/302; Tözlüyurt, “Kur'an'da Yer Alan Geleneklerin Farklı Bir Açıdan Değerlendirilmesi”, 150.

⁹¹ Ahzâb, 33/4-5.

⁹² Razi, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, 25/194.

⁹³ Haşimî, *el-Muhabber*, 66; İbn Âşûr, *et-Tabrîr ve't-Tevvîr*, 21/269-270.

⁹⁴ Enfâl, 8/72.

⁹⁵ Ahzâb, 33/6.

⁹⁶ Nisâ, 4/7.

Sonuç

Kur'an, ilahî bir metin olması hasebiyle gelenek ile sıkı bir bağı yoktur. Hatta toplumdaki arızaları gidermek amacıyla olduğu için bütün kötü adet ve gelenekleri ortadan kaldırması Kur'an'ın bariz bir özelliğidir. Bu vaziyet, Kur'an'ın ortaya koyduğu ilkelerde apaçık bir şekilde görülmektedir. Şirk içeren alışkanlıkların bütünüyle ret edilmesi, içki, kumar ve zina gibi kötü adetlerin kökten yasaklanması vb. uygulamalar buna örnek olarak verilebilir. Bu manada Kur'an, tevhit inancına, insan onuruna ve hukuka aykırı gördüğü gelenekleri külliye kaldırılmıştır.

Öbür taraftan Kur'an, insana temas eden yönüyle insanlığın kültürel birikimini ve havsalasını yok saymayı bu dikkate alır. Buna binaen Kur'an, toplumun hüsnükabulüne mazhar olan ve özünde Kur'an'ın temel ilkeleriyle tezat teşkil etmeyen adetleri (uygulamaları) takrir ederek İslamî kültüre girmesini sağlamıştır.

Kur'an'ın aynen koruduğu veya kısmen değiştirdiği gelenekler arasında ibadet, aile hukuku, ceza hukuku ile ilgisi bulunan geniş yelpazede birçok örnek vardır.

Kur'an'ın geleneğe yaklaşımında ilgili geleneğin kökeninin etkisi bariz bir şekilde görülmektedir. Kutsal kitaplara veya önceki kavimlerin peygamberlerinin tatbikatına dayanan gelenekler tahrif edilmemişse Kur'an tarafından korunmuştur.

Örf ve gelenek, diğer dinlerde teşri sürecinde belli bir ağırlık oluşturduğu gibi İslam dininde de önemli bir teşri unsuru olarak ilgili alanın referans kaynaklarından. Bunun tesirini farklı hukuki kaidelerde görmek mümkündür. Nitekim örfün; hukuki kuralların teşekkülünde, Müslüman toplumların hangi adetlerin devam ettirilmesi hangilerinin terk edilmesi gerektiğinin ortaya konmasında ve bilumum örfün inananların bireysel ve toplumsal kimliğinin oluşumundaki etkisi vardır.

Kur'an'ın bazı yerleşik adetleri reddedici ele alıp bazısını kabul edici ele alması hikmete bani ve sonuç doğuracak niteliktedir.

Kur'an'ın, geleneğin bazı hususlarını reddetmesi buna mukabil bazısını kabul etmesi aslında Kur'an'ın meseleye kategorik değil konu merkezli yaklaştığının göstergesidir. Nitekim Kur'an, mahiyetinde iyilik barındıran adetleri korurken İslamî ilkelerle ters olanları ise ıslah edilecek düzeydekileri reforme ederek düzeltmiştir buna uygun olmayan adetleri kökten ortadan kaldırmıştır.

Kur'an'ın tamamen kaldırdığı adetlerden olan şirk ve kadının mirastan pay alamaması gibi hususlar, aslında Mekke toplumunun tamamı tarafından benimsenen ve böylece genel örf dönüştürülen olgular değildir.

Kur'an'ı esas alan toplum ve bireyler, Kur'an'ın örfe yaklaşımından yola çıkarak bir taraftan oluşagelen geleneklerini olumlu ve olumsuz olarak tasnif edebilir diğer taraftan geleneklerini teşekkül ettirince Kur'an'ın tutumuna göre kendisine yol haritası çizebilir. Bu hususla Kur'an'ın örfe yaklaşımının bilince çıkarılması İslamî camianın, örfî birikime ve onun etkisiyle teşekkül eden yerel kültüre yaklaşımını şekillendirecektir.

Kaynakça

- Abduh, Muhammed – Rıdâ, Muhammed Reşîd. *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Hakîm - Tefsîru'l-Menâr*. Mısır: Dâru'l-Menâr, 1948.
- Adam, Baki. "Yahudilerde Din ve Gelenek Üzerine". *İslâmî Araştırmalar*. 6/1 (1992), 44-51.
- Akman, Mustafa. "Allah'tan Başkası Adına Kesilenler". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 14/3-4 (2001), 389-404.
- Alper, Hülya. "Atalar Geleneğine Karşı Tevhit Geleneği". *Diyanet Aylık Dergisi* 240 (Aralık 2010), 9-11.
- Âlûsî, Ebû's-Sena Şihabuddîn es-Seyyid Mahmûd b. Abdillâh. *Râbu'l-Maâni fi Tefsîri'l-Kur'ani'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*. Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, ts.
- Arık, M. Selim. "Örf Âdet Olarak Gelenek ve Din". *Diyanet Aylık Dergisi* 240 (Aralık 2010), 18-21.
- Atay, Hüseyin. "Dinde Reformun Yöntemi ve Bir Örnek: Hırsızlık". *AÜİFD* 43/2 (2002), Sayı:1-18.
- Avcı, Casim. "Kureyş (Benî Kureyş)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/442-444. Ankara: TDV Yayınları., 2002.
- Bardakoğlu, Ali. "Diyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/ 473-479. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Bardakoğlu, Ali. "Hırsızlık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/ 384-396. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Beğavî, Ebû Muhammed Huseyn b. Mesud. *Tefsîru'l-Beğavî (Mealimu't-Tenzîl)*. Riyad: Dâru Taybe, 1989.
- Bulaç, Ali. "İslâm ve Gelenek". *Bilgi ve Hikmet*, İstanbul: İz Yayıncılık, 9 (Kış 1995), 4-21.
- Canatan, Kadir. "Gelenek, Din ve Modernite (Eğilimler ve Kökler)". *Bilgi ve Hikmet*, 9 (Kış 1995) 28-39.
- Cessas, Ebûbekir Ahmed b. Ali. *Abkâmu'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 1996.

- Demir, Nurdan. “İslam Hukukuna Göre Vefat İddeti Bekleyen Kadının Durumu”. *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 2/1 (Haziran 2018), 23-37.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. “Örf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/87-93. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Ebû Hayyan, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. Ali el-Endulusî. *Tefsîru'l-Babri'l-Mûbît*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993.
- Ebû Sunne, Ahmed Fehmi. *el-Urf ve'l-Ade fi Re'yi'l-Fukaha*. Kahire: Matbaatu'l-Ezher, 1947.
- Ebû Zehre, Muhammed. *Zebretu't-Tefsîr*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.
- Güler, İlhami. “Tarih ve “Tarih-Dışı” Arasında Gelenek”. *Kelam Araştırmaları* 3/2 (2005), 45-50.
- Günay, Mustafa. “Örfün Tanımı, Delil Oluşu ve İmam Ebû Hanife'nin Bazı Konuları Örfle Çözümlemesi”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/32 (Temmuz–Aralık 2014), 26-49.
- Hamidullah, Muhammed. “İslam Hukuku'nda Örf ve Adet”. *Hikmet Yurdu*, (Çev.: Zahit Aksu, Yayına Hazırlayan: Ali Duman) 1/2 (Temmuz-Aralık-2008), 153-177.
- Haşimî, Ebû Cafer Muhammed İbn Habîb. *el-Muhabber*. (Çev.: Adem Apak-İsmail Güler), Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn. *Neşru'l-Arf fi Binai Ba'di'l-Ahkâm ale'l-Urf*. Mecmuatu'r-Resail, yy.: ts.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tabrîr ve't-Temîr*. Tunus: ed-Dâru't-Tunusiyye, 1984.
- İbn Atiyye el-Endulusî, Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib. *el-Muharreru'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitabi'l-Azîz*. Duha: Dâru'l-Hayr, 2007.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fida İmaduddîn İsmail b. Şihabuddîn Ömer. *Tefsîru İbn Kesîr (Tefsîru'l-Kur'an'il-Azîm)*. Riyad: Dâru Tibe, 1999.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Daru Sadr, 1993.
- İbnu'l-Arabî, Ebûbekr Muhammed b. Abdillâh. *Abkâmu'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemaluddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *Zadu'l-Mesir fi İlmi't-Tefsîr*. Beyrut: el-Mektebetu'l-İslamî, 1984.
- Kâsimî, Muhammed Cemaluddîn. *Mebasinu't-Te'vil*. Kahire: Dâru İhyai'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1957.

- Kiya el-Herrasî, Ebû'l-Hasen Şemsulislam İmaduddîn Ali b. Muhammed b. Ali et-Taberî. *Abkâmu'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.
- Kocabaş, Savaş. “Hırsızlık Âyetinde ‘El Kesme’nin ‘Güç Kesme Ve Engelleme’ Şeklindeki Modern Yorumun Analizi”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 35 (2020), 215-252.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebîbekir. *el-Câmiu li Abkâmi'l-Kur'an*. Beyrut: Muessesetu'r-Risale, 2006.
- Kutub, Seyyid. *fi Zilâli'l-Kur'an*. Kahire: Dâru's-Şurûk, 2003.
- Maturidî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî. *Te'vîlatu'l-Kur'an*. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.
- Maverdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî. *Tefsîru'l-Maverdî*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1992.
- Özkan, Fatih. “Din ve Gelenek”. *Diyanet Aylık Dergisi*, 240 (Aralık 2010), 5-8.
- Razî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Huseyn. *et-Tefsîru'l-Kebîr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Salebî, Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim. *el-Keşf ve'l-Beyân*. Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 2002.
- Suyûtî, Celalüddîn Abdurrahman b. Ebîbekir. *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*. Kahire: Merkezu Hicr, 2003.
- Şeker, Dursun Ali. “Müzdelife”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/236. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Şevkanî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Fethu'l-Kadîr*. yy.: 1994.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Ayi'l-Kur'an*. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.
- Tan, Zeki. “Kur'an Öncesi Arap Toplumunun Örf ve Adetlerini Bilmenin Kur'an'ı Anlamadaki Rolü: Kurban Örneği (I)”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/31. (2011), 145-174.
- Tözluyurt, Mehmet. “Kur'an'da Yer Alan Geleneklerin Farklı Bir Açıdan Değerlendirilmesi”. *Bilimname* 26/1 (2014), 133-156.
- Ünal, Sadettin. “Kâbe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/14-21.

Vahidî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed en-Nîsâbü'rî. *el-Vesât fî Tefsîri'l-Kur'ani'l-Mecîd*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994.

Vural, Mehmet. "İslam Düşüncesinde Gelenek ve Gelenekçilik - Seyyid Hüseyin Nasr'ın Gelenek Anlayışı". *İslâmiyât* 10/3 (2007), 53-68.

Yıldız, İbrahim. "Kur'ân-ı Kerîm'de Atalar Geleneği ve İnanca Etkisi". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/ 26 (2015), 175-216.

Zemahşerî, Carullah Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl ve Uyûmi'l-Akâvili fî Vucûbi't-Te'vil*. Riyad: Mektebetu'l-Ubeykan, 1998.